

УСТРОЄВА МОДЕЛЬ ГЕТЬМАНАТУ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1710 РОКУ: ЧИ ІСНУВАЛИ ВНУТРІШНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ?

Політичний трактат, відомий під назвами «Конституція 1710 року», «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика» (самоназва – «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького»), є цікавим для аналізування в багатьох аспектах – і як пам'ятка політичної думки початку XVIII ст., і як адресована зовнішньому світові політична декларація, що легітимує право «козацької нації» на політичну суб'єктність, і як, власне, уставодавчий документ, що унормовує відносини між різними соціальними станами козацької України, гармонізує взаємини влади та підданих Гетьманату.

Ця стаття заторкує останній зі згаданих аспектів – унормування соціальної та владної сфер життя. Дослідницьке ж завдання полягає в тому, аби зіставити політичні реалії, що склалися в козацькій Україні на початку XVIII ст., із моделлю, яка могла би постати за умови реалізації Конституції 1710 р., а отже, з'ясувати, наскільки реалістичними були вміщені у документі уставодавчі положення, і на цій підставі оцінити внутрішні шанси на їх утілення.

Існує надзвичайно широкий спектр думок щодо історико-правової класифікації документа – від визнання за ним функцій договору¹ до номінування «першим конституційним актом... в якому гармонійно поєднувались інтереси гетьманської влади і козацької старшини як провідної верстви в Україні... маніфестом державної волі українського народу»². При цьому в сучасній історичній і правознавчій літературі домінує трактування саме в контексті розвитку європейського конституціоналізму, а нерідко йдеться про бендерський документ як про перший конституційний акт в історії модерної Європи³.

¹ Костомаров Н. *Мазепинцы* // Костомаров Н. *Руина. Мазепа. Мазепинцы*. М., 1995. С. 754.

² Музиченко П. *Історія держави і права України*. 3-тє вид., 2001. С. 150.

³ На такому трактуванні наголошує, зокрема, О. Струкевич (Струкевич О. *Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму* // *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України*. Мінськ, 2006. С. 15); близькі позиції обстоюють також Т. Чухліб, О. Кресін, М. Трофимчук, В. Шевчук та ін.

На мою ж думку, за своїми типологічними особливостями Конституція 1710 р. найбільше подібна до *Pacta Conventa*, що були елементом політичної культури Речі Посполитої. Певні аналогії тут можна помітити не лише в частині назви документа, а й у його змісті. Зокрема, аналогом претендента на королівство, який укладає договір з річпосполитським «народом-шляхтою», у козацькому варіанті є гетьман, а роль «станів» відведено городовому козацтву (чи, точніше, городовій козацькій старшині) та Війську Запорозькому Низовому, чиї акції в часи виступу гетьмана Івана Мазепи, зважаючи на активність кошового Костя Гордієнка, суттєво зросли¹. Згадано в документі й інші українські стани, наприклад міщан: «городъ столечный, Кіевъ, и иные Украинские города зъ Маистратами своими...» (тобто тих, що володіють правом самоврядування)², а також «чернців», «попів», «посполитих»³. Щоправда, їм не відведено роль суб'єкта політичного процесу, а їхні інтереси вже звично представляє козацтво.

Якщо ж вести мову про визначальні функції *Pacta Conventa*, то однією з основних тут є обмеження влади монарха, недопущення порушення ним прав своїх підданих і запобігання можливим проявам самодержавства. Аналогічну за своїм змістом (і, що характерно, навіть формулюванням) ідею закладено й у Конституції 1710 р. Зокрема, у шостій статті йдеться якраз про загрозу невластивого гетьманському урядуванню «самовластія», що його «...некоторые войска Запорожского Гетманы, привлачивши собі неслухне и бесправне...»⁴.

Цілком відповідає логіці функціонування польської елекційної угоди і внесення до Конституції 1710 р. положень, що формують основні напрямки розвитку зовнішньополітичної діяльності Гетьманату, які беззастережно мусив реалізовувати гетьманський уряд. Так, пункти 2, 3, 4 визначають непорушність кордонів Гетьманату, стверджують ідею протекторату шведського короля над козацькою Україною та «приятельство» з Кримським ханатом, а також декларують завдання звільнити територію козацької держави від московської військової присутності⁵.

¹ Цього, власне, низовики безуспішно добивалися ще від часів антигетьманського заколоту Якова Барабаша восени 1657 р. Див.: Горобець В. *Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.)* // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*. К.: Запоріжжя, 1997. С. 33–43.

² *Договор и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году* // *Источники малороссийской истории* / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2. М., 1859. С. 253.

³ *Договор и постановление*. С. 251.

⁴ Там само. С. 248

⁵ Там само. С. 245–247.

Зауважимо, що за своєю суттю окреслені в документі напрями є логічними, і вони цілком корелюють з тим становищем, в яке потрапив Гетьманат після поразки шведської армії під Полтавою влітку 1709 р., а за формою підпадають під означення директив у зовнішньополітичній сфері новообраному гетьманові. Поява таких конкретних рекомендацій видавалася б нонсенсом у конституційних актах модерної доби, натомість у документі 1710 р. вона виконувала важливі функції представлення козацької України зовнішньому світові й одночасно мобілізації внутрішніх сил для досягнення зовнішньополітичної мети.

Можемо припустити, що завдання з реалізації такої мети виконувало роль своєрідного консолідуючого чинника під час досягнення компромісу і вироблення положень, які мали регулювати облаштування Гетьманату. Цей блок найбільш деталізований, що дає змогу не лише встановити співвідношення між традиціями та новаціями у запропонованому, а й зіставити його дух із реальною політичною практикою початку XVIII ст.

Перше, на чому варто наголосити, – це те, що в документі найбільше уваги приділено створенню умов для гармонізації стосунків усередині козацької України, тобто побудові такої моделі устрою, яка максимально задовольняла б коли не всіх учасників тодішнього політичного життя Гетьманату, то принаймні тих, хто у специфічних умовах боротьби за повернення на батьківщину відігравав провідні ролі, а саме: гетьманський провід, козацьку городову старшину і городових козаків та запорожців. Зокрема, частина пропозицій, розміщених у Конституції 1710 р., мала безпосередній зв'язок зі специфікою тогочасних взаємин гетьманського проводу та січового товариства. Це було зумовлено важливістю підтримки, що її надали козаки кошового Костя Гордієнка Івану Мазепі навесні 1709 р., а тому стало своєрідною винагородою Війську Запорозькому Низовому, котре, як зазначалося в документі, «несмертельную собі славу многими рыцерськими отвагами на морі и на земли заслужило» (ст. 4, 5) ¹.

Утім, основну концептуальну ідею внутрішнього облаштування Гетьманату було закладено в уже цитованій шостій статті, де йдеться про недопущення гетьманського «самовластія», через яке «уросли многіе в отчизні и в войску Запорозском нестроенія, правъ и волностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и закупные урядовъ войсковыхъ распоряженъе, легкое Старшины Енеральной, Полковниковъ и значного товариства поваженъе...» ². Разом з тим центральною фігурою політичної системи Гетьманату і надалі залишався «ясневельможний гетьман». Відповідно до норм Конституції 1710 р., він мав насамперед «старатися и крѣпко застанов-

¹ *Договор и постановление*. С. 247.

² Там само. С. 248.

ляти, абы жадное иновіріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджено...», а також «высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радѣти и радити...», піклуватись «...о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всякихъ ділахъ публичныхъ...»¹. Крім того, гетьман був зобов'язаний стежити за тим, аби людям військовим і посполитим «збытечны не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства...»². Такі негативні прояви надуживань гетьман мусив «владгою»³ своєю озброювати, чого и самъ, на добрый иншимъ, подручнымъ себѣ, прикладъ, мієть выстерегатися и не чинити...»⁴. Окремо наголошувалося на суворому дотриманні традиції у розпорядженні маєтностями Війська Запорозького:

болшь зась Ясневельможный Гетманъ маєтностей добрь войсковыхъ не мієть самовластно себе привлащати и иншимъ, мній въ Воску Запорожскомъ заслужонимъ, а найбарзый чернцамъ, попамъ, вдовамъ бездітнымъ, урядникомъ, посполитымъ и войсковымъ мілкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не роздавати⁵.

У разі перевищення гетьманом своїх повноважень («если бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизни неполезного усмотрено было въ Ясневельможномъ Гетману») генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будутъ вольными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публично, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъе правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ ублаженъя и наименшого поврежденъя високого рейментарского гонору...»⁶. Гетьманові, своєю чергою, належало сприймати таку критику без образ і прагнення до помсти.

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих на гарантування суб'єктності Гетьманату, непорушності привілеїв його мешканців, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас не менш чітко артикулюється й прагнення до обмеження авторитарних проявів у правлінні регіментаря.

Перепоною для розвитку такої «невластивої» гетьманській владі тенденції мав стати принцип колегіальності у розв'язанні важливих проблем та допущення до управління державою козаків (насправді старшини). Гетьман мав з усіма «Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Советниками»

¹ *Договор и постановление*. С. 244, 245, 248.

² Там само. С. 251.

³ Тут і далі так у публікації.

⁴ Там само. С. 251.

⁵ Там само. С. 251.

⁶ Там само. С. 249.

радитися «о цілости отчизны, о добрі оной посполитомъ и о всякихъ діліхъ публичныхъ радитися, ничого безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своєю владою, не зачинати, не устанавляти и въ skutokъ не приводити»¹.

Основним інструментом реалізації цього надважливого принципу вважалося упровадження в практику на той час уже апробованого інституту Генеральних рад, але з внесенням істотних уточнень у засади його функціонування. Адже, хоча традиційно вважають, що демократичність устрою козацької України базувалася на практиці скликання Генеральних рад, насправді цей інститут фактично зник уже від літа 1651 р. Богдан Хмельницький, з огляду на малу ефективність загальних рад і потребу оперативного вирішення нагальних питань, а водночас і реалізуючи власні авторитарні методи управління, по суті, припинив їх скликання: справи вирішувалися або одноособово, або після розгляду на старшинській раді. Тож інститут Генеральної ради перетворився, радше, на традиційний церемоніал, покликаний легалізувати рішення, ухвалені вузьким колом наближеної до гетьмана старшини (власне, таке трактування повної ради бачимо й у випадку з Переяславською радою 8 січня 1654 р.)².

По смерті Богдана Хмельницького в умовах загострення боротьби за владу значення загальної ради дещо зросло, принаймні її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагалися використати численні «шукачі» гетьманства з метою повалення чинного гетьмана та перебирання правління до своїх рук. Водночас унаслідок низки політичних обставин інститут Генеральних рад отримав з кінця 1650-х рр. підтримку російської влади, яка ще за життя Хмельницького оцінила великі потенційні можливості звернення до широкого загалу козацтва замість не завжди ефективного тиску на вищу козацьку старшину³.

¹ *Договор и постановление*. С. 248.

² Докладніше див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 9, ч. 1. К., 1996. С. 734–766.

³ Саме тому ще на початку 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто після отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполягав на необхідності вирішувати всі найважливіші справи політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній, «чорній» раді. Відмова претендентів на гетьманування або й діючих реґіментарів (Івана Виговського, Якіма Сомка, Демка Ігнатовича) від реалізації такої вимоги вже апріорі сприймалася як недружній чи навіть протизаконний акт. Зокрема, вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково мав бути присутнім царський представник князь О. М. Трубецькой, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню війну. Так само у доволі гострий конфлікт вилилось і намагання наказного гетьмана Якіма Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради з істотно розширеним складом її учасників. Див.: Горобець В. *«Волимо царя східного»*. *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. К., 2007. С. 122–130, 215–233.

Після стабілізації внутрішньополітичного становища в Гетьманаті, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігала за собою лише виняткове право гетьманського обрання та затвердження умов угод із царем – так званих гетьманських статей, які у другій половині XVII ст. були своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішнього життя козацької України¹. Відповідно до норм українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили право на відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже «Нові статті» Юрія Хмельницького 1659 р. передбачали, що «Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»². Більше того, обрання на гетьманство як Івана Виговського, так і Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), Івана Самойловича й Івана Мазепи спочатку було ухвалено старшинською радою, а вже потім винесене на розгляд Генеральної ради³. Джерела фіксують і факти порушення прерогатив Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей із Москвою⁴.

Автори Конституції 1710 р. здійснили енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ, узаконивши положення, згідно з яким гетьман мусив тричі на рік – Різдво, Великдень і Покрову –

¹ Із деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень того, що учасники Генеральної ради впливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Тож логічно буде припустити, що обрання на уряди відбувалося на старшинській раді, тоді як на Генеральній раді його лише оприлюднювали перед широким козацьким загалом. Див.: Окиншевич А. *Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.* // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 6. К., 1929. С. 253–425; Горобець В. *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України*. К., 2009. С. 63–69.

² Акты ЮЗР. Т. 4. СПб., 1863. С. 266.

³ Див.: *Літопис Самовидця*. К., 1971. С. 106; Акты ЮЗР. Т. 7. СПб., 1872. С. 185; Эйнгорн В. *Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*. М., 1899. С. 845–848.

⁴ Зокрема, за гетьманування Івана Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальною, а старшинською ради. Аналогічно вирішилося питання про зміст нового договору Війська Запорозького з царем під час обрання на гетьманство Івана Мазепи у таборі на р. Коломак наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулася нарада в наметі російського «генералісімуса» князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно з інформацією одного з очільників російського війська Патріка Гордона, «знатних козаків». Саме на цій нараді старшин, що проходила під головуванням царського вельможі, і відбулось узгодження договірних норм, які наступного дня були оприлюднені на Генеральній раді без жодних передумов для їхнього обговорення чи відхилення. Див.: Окиншевич А. *Генеральна рада*. С. 268; *Книги Разрядные по официалным оных спискам изданы*. Т. 2. СПб., 1855. С. 991–993.

скликати Генеральні ради. На їх обговорення передбачалося виносити найважливіші питання політичного життя: «о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких діліхъ публичныхъ»¹. При цьому скликання ради тлумачилося не як право, а як обов'язок гетьмана, адже на нього покладали зобов'язання «ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити»².

Традиційно Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва, що давало підстави для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника Мартина Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі у лютому цього-таки року була неправочинною, оскільки «были на раде те полковники, которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...»³. Неправочинною визнав царський уряд і Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»⁴. Важливою умовою для визнання легітимності ради була участь у її роботі представників усіх полків⁵. Невпорядкованість норм представництва негативно впливала на функціонування всієї політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше – польського короля, добиваючись анулювання постанов, що дестабілізувало ситуацію та створювало прецедент умови для зовнішнього втручання у внутрішні справи козацької держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання лише старшиною та виборними («чолнійшими») козаками, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

У положеннях Конституції 1710 р. було запропоновано концептуальне розв'язання такої проблеми. До участі в Генеральних радах передбачалося

¹ *Договор и постановление*. С. 248.

² Там само.

³ Акты ЮЗР. Т. 15. СПб., 1892. С. 49–50.

⁴ Цит. за: Востоков А. *Козелецкая рада 1662 г.* // Киевская старина. 1887, № 2. С. 277.

⁵ Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність регіональних протиріч, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків щодо основних політичних проблем істотно різнилися. Так, згадану вище оцінку Переяславської ради 1658 р. як неправочинної опозиція обґрунтовувала, серед іншого, й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки. Неправочинність елекції Якіма Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зінківський та Миргородський полки, а отже: «какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якіма Сомка в гетманы...» (Акты ЮЗР. Т. 7. С. 349).

допускати, крім генеральної старшини, полковників, полкову старшину, сотників, а також «генеральних радців» з усіх полків. З огляду на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708–1709 рр. окремо наголошувалося на обов'язковому допущенні до участі у Генеральній раді представників низового козацтва¹. Участь у роботі рад старшин і козаків, запрошених спеціальним гетьманським «ординансом», Конституція трактує не лише як право, а і як обов'язок: «Послы міють и повинни будутъ, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничого назначеного термену не ухибляючи...»². У документі навіть закріплено своєрідний кодекс «посольської честі»: учасники рад мають «о томъ всімъ благосовістно, безъ жадныхъ, приватного свого и чужого порядку, респектові, безъ душегубной зависти и вражды, совітовати...»³.

Загалом же, запропонована в Конституції 1710 р. модель була справді новаторською, оскільки доти нічого подібного в політичному житті Гетьманату не існувало. Характерно, що розвиток політичної системи в після-полтавські десятиліття відбувався у напрямі, цілком відмінному від того, який пропонували навесні 1710 р. під час обрання на гетьманство Пилипа Орлика. Чи не найпоказовішим у цьому сенсі є проведення 1 жовтня 1727 р. Генеральної ради у Глухові, що була скликана для реалізації указу Петра II від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему»⁴. Роль ради у цьому акті було зведено до мінімуму. Зокрема, в інструкції Таємної верховної ради від 22 липня 1727 р. російському представникові на виборах, стольнику Федору Наумову, вказувалося, що, незважаючи на декларовану царем обіцянку повернути козакам право «выбрать по-прежнему гетмана и старшину», це написано «для лица», бо імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу»⁵. Тож Наумов, прибувши до Глухова і «объява о сем указу и разослав для объявления того ж по полкамъ», мусив «смотреть и разведывать, ево ль Данила Апостола в гетманы народ будет избирать». Якщо ж резидент побачить, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обиратъ», то повинен «того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избралъ». Врешті, якщо Наумов не зуміє переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника,

¹ Договір и постановление. С. 249.

² Там само.

³ Там само.

⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1780. Л. 92–96; *Сборник Императорского Русского исторического общества*. Вып. 63. СПб., 1888. С. 779.

⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1780. Л. 97–102.

інструкція зобов'язувала його «то собрание под каким пристойным претекстом остановать».

Конституція 1710 р. передбачала обмеження гетьманської влади і в інших сферах публічного життя. Так, гетьман не мав права одноосібно виносити вироки у справах козацької старшини, передаючи їх на розгляд Генерального військового суду: «Самъ Ясневельможный гетманъ, приватною своею помстою и владою не меетъ карати, лечь на судъ войсковый Енеральный таковую справу, чито криминальную, чито не криминальную, повинень будетъ здати»¹. Принагідно зауважимо, що аналогічні вимоги лунали від російської влади ще восени 1659 р., коли в такий спосіб Москва намагалася не лише обмежити повновладдя гетьмана, а й захистити від гетьманського покарання проросійськи налаштованих старшин². Чергову спробу узаконення цього положення було здійснено під час ініційованої Полуботком судової реформи 1722 р., проте в умовах жорсткого протистояння з Малоросійською колегією реалізувати свій намір наказному гетьманові виявилось не до снаги³.

Інституцією, покликаною обмежити авторитарну владу гетьмана у фінансовій сфері, мав стати уряд генерального підскарбія, обраного «соизволеніємъ общимъ». Це мусив бути

человікъ значный и заслуженный, маетный и благосовістный, который бы скарбъ войсковый въ своемъ дозорі міль, млынами и всякими приходами войсковыми заведоваль и оные на потребу публичную войсковую, а не на свою приватную, за відомомъ Гетманскимъ, оборочаль⁴.

З цього приводу зазначимо, що генеральні підскарбії нетривалий час існували за гетьманування Івана Брюховецького, але пізніше з політичної практики зникли. Реанімація інституту відбулася аж 1727 р. – за ініціативою російської влади та, відповідно, у контексті російської фіскальної політики, коли завідувати фінансами Гетьманату, крім українського старшини, буде поставлено російського чиновника.

Неабияке новаторство проявилось й у запровадженні інституту генеральних радців (у перекладах на сучасну українську мову вживають також термін «совітники», але все ж термін «радці», на мою думку, є більш органічним хоча б тому, що апелює до відповідної інституції у структурі міського самоврядування). Згідно з Конституцією, кожен полк мав обрати за геть-

¹ *Договор и постановление*. С. 250.

² *Акты ЮЗР*. Т. 4. С. 265–269.

³ Див.: Василенко М. *Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.* // *Ювілейний збірник НТШ*. Львів, 1925. С. 105–130; Горобець В. *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I*. К., 1998. С. 186–208.

⁴ *Договор и постановление*. С. 250.

манською згодою по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі. Крім участі у вирішенні «генеральних справ», таким радникам документ відводить поважну роль у структурах полкового управління: «каждый з них въ своемъ полку, зъ которого на радецтво изберется, силенъ будетъ, совокупне съ Паномъ Полковникомъ городовымъ, постерегати порядковъ и иные общимъ совѣтомъ управляти...»¹ Зрозуміло, що поява в полках інституту генеральних радців не сприяла б концентрації влади в руках полковників, швидше, навпаки – до певної міри це обмежувало б полковницьке самовладдя, ставлячи його під контроль виборної полчанами особи, яка водночас мала би довіру гетьманського уряду. Зазначимо, що управління полком представниками гетьмана зустрічалося у політичній практиці Гетьманату і раніше, але було актом екстраординарним². Накреслений Конституцією можливий напрямок розвитку владної системи виразно контрастував із тенденціями реальної практики адміністрування, де влада полковників на місцях невпинно еволюціонувала у бік розширення управлінських повноважень. Особливо виразно це оприявнилося за гетьманування Івана Скоропадського, перетворившись на серйозну перешкоду для ефективного функціонування гетьманської влади, хоча ознаки цього явища можна зауважити й давніше³. Активну роль у закріпленні такого становища відіграла російська влада: годі згадати, що київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин пропонував сіяти недовіру між полковниками та гетьманом, обмежити його владні повноваження у полкових урядах і цілеспрямовано підтримувати конфронтацію між гетьманським урядом та, особливо, полковниками, які керують прикордонними полками⁴. Утім, покладати всю провину за зростання самовладдя полковників у довірених їм адміністративних одиницях лише на російську владу було б також неправильно.

Автори Конституції 1710 р., вочевидь реагуючи на певні латентні тенденції, що давалися взнаки вже у період гетьманування Самойловича і Мазепи, вбачали виправлення ситуації, як щойно згадувалося, у запровадженні інституту генеральних радців. Пізніше російська влада піде цим самим шляхом, щоправда, керуючись власними інтересами. На початку 1720-х рр. уряд Петра I введе до полків комендантів, які мали разом із городовим полковником наглядати за порядком і рекрутуватися з-поміж російських офіцерів

¹ *Договор и постановление*. С. 249.

² Докладніше див.: Горобець В. *Влада та соціум Гетьманату*.

³ Докладніше див.: Горобець В. *Присмерк Гетьманщини*. С. 64–66.

⁴ «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты...». Цит. за: Горобець В. *Присмерк Гетьманщини*. С. 64–65.

із завданням поволі перебирати владу до своїх рук¹. Як злу іронію історії можна сприймати те, що запровадження інституту комендантів відбулося, серед іншого, саме у контексті заходів, спрямованих на нейтралізацію активності прибічників Орлика на кордонах Гетьманату².

Привертає увагу у цій статті й інша річ – спроба закріпити або, точніше, впровадити верховенство повноважень генеральних старшин над полковниками. Зазначимо, що на практиці ситуація була інакшою, принаймні генеральні осавули, хорунжі та бунчужні стояли на ієрархічній службовій драбині Гетьманату на щабель нижче порівняно з полковниками³.

Ще одна новація в Конституції 1710 р. була пов'язана із конституюванням обов'язковості статусу старшинської ради при гетьманському урядові. Цей інститут існував і доволі ефективно функціонував ще з часів Богдана Хмельницького (на відміну від Генеральної ради). Але його статус залежав значною мірою від доброї волі гетьмана, а не був унормований сталою політичною традицією. Тепер же участь генеральної старшини («а не слугъ частныхъ домовыхъ») у вирішенні військових справ мала відбуватися поза волею гетьмана⁴. Щоправда, аналізуючи політичну практику Гетьманату, звертаємо увагу на той факт, що російська влада, починаючи з Переяславських статей 1659 р., також намагалася змусити гетьманів визнати обов'язковість процедури узгодження ними своїх рішень із думкою старшинського оточення (знову ж таки, керуючись при цьому, зрозуміло, власними політичними цілями)⁵.

Інша важлива новація містилася у статті 10, де увагу приділено боротьбі з «корупцією» та «накупнями». Їх передбачалося долати «вільною елекцією», тобто процедурою, якої, принаймні з полкового рівня і вище, доти не надто дотримувалися:

...поневажъ всякіе на людей вірныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзій отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власти⁶.

Негативне ставлення козацької старшини до практики самовільного призначення гетьманом на старшинські посади та позбавлення ним урядів чи не

¹ Горобець В. *Присмерк Гетьманщини*. С. 209–227.

² РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1760. Л. 91.

³ Див.: Горобець В. *Влада та соціум Гетьманату*. С. 41–45.

⁴ *Договор и постановление*. С. 250.

⁵ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 265–269.

⁶ *Договор и постановление*. С. 251–252.

найчіткіше артикульовано в доносі на гетьмана Івана Самойловича, поданому російському урядові 7 липня 1687 р. Там, серед іншого, вказано і на таку провину регіментаря:

Уряды по своему гневу отнимаетъ и не по пристойнымъ причинамъ ихъ наказываетъ... За уряды полковничьи беретъ великие посулы... Людей старинныхъ войсковыхъ заслуженныхъ всякими своими вымышленными способы теснить... А иныхъ мелкихъ, незаслуженныхъ, собою поставливаея, темъ оказывается, что хочеть учинить, что сможетъ ¹.

Укладачі Конституції 1710 р. з метою недопущення до старшинських урядів «накупнів» постановляли:

...абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы наибольшими, не уводячи-ся датками и респектами, никому за коррумпції урядов Полковничьихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечь всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, избира-ны... ²

Закріплючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, чиїм правом було надання санкції на відповідні дії: «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воли Гетманской отпраоватися повинны» ³. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны») ⁴.

Щоправда, із запропонованого в Конституції формулювання не зовсім зрозуміло, що автори мають на увазі під «вільною елекцією». З огляду на традиції тогочасного життя та наведене далі пояснення ролі полковників у виборах сотенної старшини можна зробити висновок, що йшлося про закріплення норм такої собі «обмеженої елекції», коли під час обрання на полкові уряди вирішальним буде голос полкової старшини, чия позиція узгоджувалася б із гетьманською, а в разі обрання на сотенні уряди – відповідно, сотенної старшини та полковника.

Утім, уже саме звернення авторів Конституції до цієї проблеми заслуговує на увагу. Подібно до інституту Генеральних рад, виборність козацьких урядників зазвичай вважають чи не однією з основних ознак військової демократії, що нібито панувала в Гетьманаті. Проте аналіз чинних практик

¹ Челобитная Генеральной Старшины и всего войска Малороссийскаго в измене и во многом неистовстве Гетмана Ивана Самуылловича // *Источники малороссийской истории*. Ч. 1. М., 1858. С. 302.

² *Договор и постановление*. С. 252.

³ Там само.

⁴ Там само.

переконає в тому, що на рівні полкової (а в окремих випадках і сотенної) старшини роль вільної елекції нівелювалася вже чи не з середини XVII ст. Поза тим з останньої чверті – третини XVII ст. гострою проблемою суспільного життя стає оновлення правлячої еліти. У Гетьманаті на рівні сотень і полків сформувалися свої правлячі династії¹, тож ігнорування принципу виборності на старшинські уряди не лише завдавало шкоди успішному адмініструванню на місцях, а й притлумлювало роль гетьманської влади, якій доводилося конкурувати з потужними місцевими старшинськими кланами.

Не менш актуально, аніж у випадку з «корупцією» та «накупнями», звучало й положення щодо необхідності проведення ревізії земельного фонду («військових добр»). Стаття 12 постановляла перевірити за участі спеціально обраних комісарів, кому належать військові землі, аби згодом Генеральна рада вирішила, «кому годне належить, а кому не належить войсковые добра и маетности тримати»². Як пам'ятаємо, до розв'язання цієї проблеми козацька старшина повернеться приблизно двома десятиліттями пізніше за гетьманування Данила Апостола, з чієї ініціативи буде реалізовано ідею Генерального слідства про маєтності.

Так само актуально звучить ще одна вимога цієї статті – обмежити кількість так званих протекціантів, тобто представників податних верств, що їх інколи справедливо (як засіб соціального захисту), але здебільшого у власних корисних інтересах старшина вилучала з числа платників податків. Із плином часу масштаби цього явища набули гротескних форм, що, зрозуміло, негативно позначалося на стані Військового скарбу³.

Положення про ліквідацію оренд мало популістський характер і було розраховане на завоювання прихильності широкого загалу. Як пам'ятаємо, першим кроком, який зробив Петро I, довідавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, стало скасування маніфестом від 28 жовтня 1708 р. оренд,

¹ Наприклад, Забіли упродовж 1654–1773 рр. утримували сотницьку владу в Борзенській сотні, Єсимонтовські в 1669–1732 рр. – у Мглинській, Рубці в 1669–1782 рр. – у Топальській, Гамалії в 1679–1727 рр. – у Лохвицькій, Шрамченки в 1680–1773 рр. – в Олишківській, Петровські в 1687–1766 рр. – у Городиській, Стороженки в 1687–1752 рр. – в Ічнянській, Троцини в 1688–1755 рр. – у Срібнянській, Тарнавські в 1689–1763 рр. – у Варвинській, Манківські в 1692–1777 рр. – у Шептаківській, Селецькі в 1694–1767 рр. – у Дівицькій, Родзянки в 1701–1760 рр. – у Хорольській, Костенецькі в 1707–1750 рр. – у Конотопській тощо. Див.: Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью-Йорк; К.; А.; Париж; Торонто, 2001. С. 116.

² *Договор и постановление*. С. 252.

³ Див.: Горобець В. *Малі соціальні групи Гетьманату: «курінчики», «протекціанти», «дворяни», «стрільці» etc.* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. К., 2008. С. 184–201.

непопулярних серед рядового козацтва і посполитих¹. А перед тим, у жовтні 1692 р., до подібних акцій вдавався Мазепа, прагнучи схилити на свій бік симпатиків Самойловича:

Мы, Гетманъ, съ Старшиною и съ Полковниками и со всіми войсковыми урядники, и за ихъ посполитыхъ людей відомомъ, будемъ мыслити о иномъ способі на собраніе денегъ, на заплату вышепомянутому войску, и на иные войсковые расходы потребныхъ, а аренду... естли удобнейшій способъ на собрание денегъ изобрящетца, оставити хожемъ...².

Автори Конституції 1710 р. непопулярне в низах положення також скасовують: «...якъ аренды, такъ и ... стація [у тексті помилково надруковано «станція». – В. Г.] повинна быти отставлена и весьма знесена»³. Щоправда, механізму компенсації необхідних для оплати найманого війська орендних коштів вони не пропонують, залишаючи остаточне вирішення питання на розсуд майбутньої Генеральної ради, що мала відбутися вже у Гетьманаті⁴.

Підсумовуючи, зауважимо, що проблеми, озвучені в Конституції 1710 р., справді були актуальними для державного життя Гетьманату. Пропозиції їхнього розв'язання частково базувалися на традиції, але більшою мірою мали новаторський характер і були покликані вибудувати принципово нову модель станової взаємодії. Чи існували шанси для їх успішної реалізації? Теоретично – у випадку сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури – вочевидь, існували. Проте, оскільки нововведення зачіпали життєві інтереси чималої частини найвпливовішої козацької старшини, шлях до реального втілення Конституції однозначно мав би бути важким і тернистим та потребував би неабиякої політичної волі гетьманського уряду і старшинської верхівки.

¹ Манифест Государя Петра I-го об измене Мазепы // *Источники малороссийской истории*. Ч. 2. С. 5.

² Мнение Мазепы об уничтожении в Малороссии аренд // *Источники малороссийской истории*. Ч. 2. С. 5–8.

³ *Договор и постановление*. С. 253.

⁴ Там само.